

DE REFORMATIE
EN DE
VADERLANDSE KERK

DE REFORMATIE
EN DE
VADERLANDSE KERK

Dr. H. BAVINCK e.a.

In deze serie over de Reformatie en de Synode van Dordrecht
verscheen tot nog toe:

Dr. H. Kaajan, De grote Synode van Dordrecht (2020).

Dr. H. Bavinck e.a., De Reformatie en de Vaderlandse Kerk (2020).

*De vermaning door de apostel Judas nodig geacht voor de
gelovigen, aan wie hij schreef, was: "Strijdt voor het geloof, dat
eenmaal de heiligen overgeleverd is", vs. 3b. Dit woord nu
behoort het wachtwoord te zijn van elke christen en bovenal
dat van de dienaar van het Evangelie. (Helenius de Cock, 1858)*

De Reformatie en de Vaderlandse kerk -
Verzameling opstellen over de Refomatie

Schrijver: Dr. H. Bavinck e.a.

Foto: Gerd Altmann (Pixabay)

Coverontwerp: W.J. Boot

ISBN: 9789402147919

© W.J. Boot

Alle rechten voorbehouden.

INTRODUCTIE

Wat is de Reformatie en wat is de Vaderlandse Kerk? Met de Reformatie is de grote Reformatie van de 16e eeuw bedoeld, met als startpunt 31 oktober 1517. Deze Reformatie verspreidde zich over heel Europa en bereikte ook de Nederlanden, waar de Gereformeerde Kerken ontstonden; later ook wel de Vaderlandse Kerk genoemd. Dat ging niet vanzelf. De Reformatie in de Nederlanden leidde niet alleen tot de Republiek der Verenigde Nederlanden, maar ook tot een tachtigjarige oorlog met Spanje. Een oorlog om vrijheid van geweten en godsdienst.

Wanneer wij ons vandaag afvragen wat of waar de Vaderlandse Kerk is, dan kunnen we die vraag alleen beantwoorden als we bereid zijn na te gaan wat de Reformatie inhoudelijk betekent. Wat was haar beginsel, haar belijdenis? Die vraag is belangrijk, omdat het erop lijkt dat steeds meer theologen en predikanten die voor gereformeerd (christelijk of protestants) willen doorgaan, geen boodschap meer lijken hebben aan de belijdenis van de Reformatie. Er wordt zelfs naar Rome gelonkt.

In deze bundel zijn een aantal bijdragen opgenomen die geschreven zijn naar aanleiding van de 400-jarige herdenking van de Reformatie in 1917 (tijdens de eerste wereldoorlog). In deze bijdragen wordt de voorgeschiedenis van de Reformatie geschetst, worden twee belangrijke reformatoren besproken (Luther en Calvijn). Er is ook aandacht voor de verdere ontwikkeling van de Reformatie in ons land en daarbuiten.

Wat bezielt de Gereformeerde Bond? Wat bezielt de deelnemers aan de Nationale Synode? Het antwoord op die vragen is vooral te vinden in de bijdrage van mr. D.P.D. Fabius. Zijn bijdrage is fundamenteel maar niet gemakkelijk, maar voor de belangstellende zeker de moeite waard. Wat hij te zeggen heeft wordt in eenvoudiger woorden verteld in de bijdrage van ds. J.H. Landwehr.

De bijdragen zijn taalkundig gemoderniseerd.

Ter afsluiting van deze bundel volgt een samenvatting van de leer zoals die in de tijd van de Reformatie door de Vaderlandse Gereformeerde of Katholieke Kerk is geformuleerd.

INHOUD

INTRODUCTIE.....	5
1 ALGEMENE INLEIDING.....	7
1.1 HET CHRISTENDOM IN DE EERSTE EEUWEN	12
1.2 DE MIDDELEEUWEN	19
1.3. ROEP OM REFORMATIE	29
2 MAARTEN LUTHER	33
3 JOHANNES CALVIJN.....	59
4 DE GESCHIEDENIS VAN DE LUTHERSE KERK EN VAN DE GEREFORMEERDE KERKEN IN DE 16 ^E , 17 ^E EN 18 ^E EEUW.....	87
4.1 DE LUTHERSE KERK.....	87
4.2 DE GEREFORMEERDE KERKEN	100
5 REFORMATIE IN DE NEGENTIENDE EEUW	118
6 DE HERVORMING EN ONS NATIONALE LEVEN.....	151
7 DE BETEKENIS VAN DE REFORMATIE VOOR DE KERK.....	175
8 HET EEUWGETIJ VAN DE KERKHERVORMING.....	190
8.1 HET BEGRIP KERKHERVORMING.....	190
8.2 HET BEGINSSEL VAN DE KERKHERVORMING.....	195
8.3 HERVORMING VAN DE KERK.....	207
8.4 DE HERVORMING BUITEN DE KERK	235
8.5 BESLUIT	249
9 DE REFORMATIE EN DE KERK	251
9.1 HET KARAKTER VAN DE KERKHERVORMING.....	254
9.2 HET RECHT VAN DE KERKHERVORMING.....	260
9.3 DE EIS VAN DE KERKHERVORMING.....	264
10 DE LEER VAN DE REFORMATIE.....	270
11 CITATEN OM NOG EENS OVER NA TE DENKEN	285
AANTEKENINGEN.....	296

1 ALGEMENE INLEIDING

Dr. H. Bavinck

Op 31 oktober 1917 zal het vierhonderd jaar geleden zijn, dat Maarten Luther 's middags om twaalf uur zijn vijffennegentig stellingen aansloeg aan de hoofddeur van de slotkapel te Wittenberg. Zij werden de volgende dag, het feest van Allerheiligen, door duizenden gelezen, met een ongelofelijke snelheid, binnen enkele dagen en weken, over heel het christelijk Europa verspreid, en gaven de stoot tot die machtige beweging, die onder de mooie naam van Reformatie of Hervorming bekend staat en een belangrijk keerpunt vormt in de geschiedenis van de beschaafde mensheid.

Als in juli 1914 de oorlog niet uitgebroken was, zou in het volgend jaar de vierhonderdjarige gedenkdag van deze gebeurtenis met dank en vreugde gevierd zijn door allen, die, om hoe verschillende redenen dan ook, op de naam van protestant prijs stellen en in Luthers heroïeke daad het morgenrood van een nieuwe dag begroeten. En duizenden zouden uit alle oorden van de wereld naar Wittenberg en naar de bekende centra van de Hervorming zijn getogen, om te herdenken wat vier eeuwen geleden daar tot herstel van de kerk en tot vernieuwing van het christendom plaats had.

Maar dit heeft zo niet mogen zijn. Bijna twee jaar geleden barstte over Europa de vreselijke oorlog los, die nog altijd met ongetemde felheid woedt. Niemand kan op dit ogenblik met zekerheid zeggen dat hij in dit of ook zelfs in het volgend jaar tot een einde zal komen. Maar ook al maakte hij plaats voor de vrede, de lust is verloren en de gelegenheid verspeeld, om de gedenkdag van de Hervorming met eensgezindheid en opgewektheid van geest te vieren. De oorlog heeft tussen de protestantse volken, met name tussen Duitsland en Engeland, een betreuenswaardige scheuring veroorzaakt, en een haat en vijandschap gewekt, die nog vele jaren zal voortduren en nawerken. De zegen, die er in allerlei opzicht van de herdenking van Luthers optreden had kunnen uitgaan, is van tevoren duizendmaal door de protestantse volken verbeurd.

Ook al was echter de oorlog niet uitgebroken en al zou hij ook die haat niet hebben gekweekt, die nu in de harten gloeit, het protestantisme zou zich toch niet in geestelijke eenheid rondom Luthers standbeeld hebben geschaard noch een feestlied hebben kunnen aanheffen, dat aller gedachte vertolkte. Toen de naam protestant opkwam, had hij een bepaalde betekenis, want hij werd ontleend aan het plechtig protest, dat op 19 april 1529 door

verschillende Duitse vorsten en rijkssteden werd ingediend tegen het besluit van de rijksdag te Spiers, om alle uitbreiding van de Hervorming onmogelijk te maken. Maar in de loop van de geschiedenis verloor hij bijna alle positieve inhoud en ging hij ook over op hen, die met hun overtuiging lijnrecht tegenover de beginselen van de Hervorming staan.

In het bijzonder draagt het rationalisme van de achttiende eeuw van deze naamsverbastering schuld. Wel is waar was ook vóór die tijd de eenheid van de Hervorming al lang verbroken. Want meteen bij de aanvang trad, naast Luther in Duitsland, Zwingli in Zwitserland zelfstandig als reformator op. Hoezeer beide mannen in belangrijke en wezenlijke stukken van het geloof overeenstemden, zij waren toch van een andere geest en konden elkaar niet begrijpen. De lutherse en gereformeerde Hervorming gingen daarom spoedig uiteen en bleven de eeuwen door gescheiden. Naast deze beide stromingen in het protestantisme kwamen bovendien nog andere bewegingen op, het humanisme, het anabaptisme en het socinianisme¹, die in bijna alle landen aan de Hervorming schade toebrachten en mee invloed uitoefenden op de vorming van de nieuwere tijd. In de volgende eeuwen nam deze verdeeldheid nog aanmerkelijk toe door de vele sekten, die in of buiten de officiële kerken zich vormden en zich tot op de huidige dag vermeerderden, zodat haar getal bijna niet te berekenen is.

Maar de radicaalste onder al deze richtingen was die van het rationalisme in de achttiende eeuw. Vele van de kerken, waarin het protestantisme zich splitste, bleven n.l. aan de hoofdwaarheden van het christendom trouw en traden zelfs op met de leuze, dat zij de Reformatie niet wilden afbreken, maar slechts wilden voortzetten en doorvoeren in de praktijk. De reformatie van de leer was niet genoeg, zij moest zich voltooien in die van het leven. Maar het rationalisme van de achttiende eeuw, dat het deïsme in Engeland, de "Aufklärung" in Duitsland, de filosofie van de Encyclopedie in Frankrijk en de neologie in Nederland omvatte, sloeg een heel andere richting in en koos een geheel nieuw uitgangspunt. Sommige geleerden maken tegenwoordig dan ook een streng onderscheid tussen het oude protestantisme, dat in de zestiende, en het nieuwe protestantisme, dat in de achttiende eeuw geboren werd.

Het *eerste* was naar hun mening nog overwegend middeleeuws en rooms-katholiek. Het handhaafde immers nog het oude supranaturalisme, en bleef geloven aan de bijzondere ingeving van de Heilige Schrift, de Godheid van Christus, de bovennatuurlijke genade in wedergeboorte en geloof enz. Wel bracht het in de belijdenis van de

Christelijke Kerk enige wijziging aan, voornamelijk door in de genade niet meer te zien een door middel van priester en sacrament aan de gelovige meegedeelde kwaliteit, maar een, door Christus verworven en in het geloof aanvaarde, nieuwe relatie tot God. Maar in de grondslag en in de stijl van zijn gebouw, bleef het oude protestantisme toch aan het middeleeuwse christendom trouw; het nam enige gebreken en misbruiken weg, maar liet het lichaam van de christelijke belijdenis ongedeerd.

Maar het *nieuwe protestantisme*, dat tegen het einde van de zeventiende eeuw en vooral in de achttiende eeuw tot heerschappij kwam, ging veel radicaler te werk, wel niet in eens, maar toch geleidelijk. Humanisme en socinianisme bereidden dit nieuwe protestantisme reeds voor; de leer van het zelfstandige natuurrecht en van de onafhankelijke natuurlijke godsdienst en moraal werkte in dezelfde richting. De verdeeldheden, die in de kerken van de Hervorming, vooral in Engeland, zich voordeden, bevorderden het verlangen naar een gemeenschappelijke eenheid, die ten slotte nog aan alle splitsing en scheuring ten grondslag zou liggen. En deze meende men eindelijk te vinden in het deïsme, in de natuurlijke godsdienst en moraal met haar drie artikelen van God, deugd en onsterfelijkheid.

Zo was dan alle bijzondere openbaring, en daarmee heel het christendom aan de kant gezet. God had nog wel in den beginne de wereld geschapen, maar Hij had ze ook meteen al zo volmaakt ingericht en met zulk een onuitputtelijk fonds van gaven en krachten toegerust, dat zij Hem verder missen en zichzelf voldoende redden kon. Toegepast op het verstand van de mens, hield deze leer in, dat een bijzondere openbaring niet nodig was, aangezien de mens gebruik kon maken van de kracht van zijn rede en zo alle godsdienstige en zedelijke waarheid, die hij nodig had, vrij gemakkelijk vinden kon. En wat de wil betreft, was deze, hoewel enigszins verzwakt door de zonde, toch sterk genoeg, om het goede te doen en daardoor in een ander leven loon kon opleveren. Aan een bijzondere genade had hij geen behoefte. De mens was in elk opzicht, zoals heel de wereld, zichzelf genoeg; het christendom, van zijn bovennatuurlijke voorstellingen ontdaan, was niets anders dan de natuurlijke en redelijke godsdienst zelf, die van het begin van de schepping af had bestaan.

Er ligt in deze beschouwing over het oude en het nieuwe protestantisme een erkenning opgesloten, waarvan wij dankbaar acte mogen nemen. Door Groen van Prinsterer en de onder zijn leiding gevormde

anti-revolutionaire partij, is steeds tegenover bestrijders links en rechts staande gehouden, dat Reformatie en revolutie niet gradueel maar principieel verschillen, dat Luther en Kant, Calvijn en Rousseau niet in één adem te noemen zijn. De revolutie, die uit het ongeloof geboren werd, is niet een logisch, consequent gevolg van de Reformatie, maar een verzaking van haar beginselen en een totale verloochening van haar grondslag. De Hervorming bleef zich n.l. bewegen binnen de grenzen van het historisch christendom en wilde niet anders, dan dit christendom in zijn zuiverheid en reinheid herstellen; de "Aufklärung" daarentegen nam geheel en al buiten dit christendom positie, en koos tot uitgangspunt een godsdienst en zedeleer, die door de rede was uitgedacht en nooit in de werkelijkheid had bestaan. Materieel staat de Reformatie dichter bij Rome dan bij de revolutie, heeft zij meer met Augustinus en Thomas, dan met Rousseau en Kant gemeen.

Toch legt de beschouwing, die tegenwoordig door sommigen over oud en nieuw protestantisme wordt voorgedragen, tussen de Reformatie en het middeleeuwse katholicisme een verband, dat aan de zelfstandigheid en de betekenis van de Reformatie tekort doet. De Reformatie wilde inderdaad slechts *hervorming* zijn, reiniging van het bestaande christendom door uitbanning van de gebreken en uitwassen, de misbruiken en misstanden, die waren ingeslopen. Ze wilde een gezuiverd, een gereformeerd christendom, wat niet hetzelfde zeggen wil als het oorspronkelijk christendom of het christendom van de eerste eeuw. Want het is onjuist of tenminste eenzijdig het zó voor te stellen, alsof de Reformatie de geschiedenis van de vorige eeuwen geheel wilde uitwissen en tot de eerste eeuw wilde terugkeren, zoals vele anabaptisten dat beoogden, als ze naar de letterlijk opgevatte regels van de Bergrede wilden gaan leven. Dat dit de bedoeling van de Reformatie niet was, wordt afdoende daaruit bewezen, dat zij met alle beslistheid de kinderdoop handhaafde en de belijdenis van de eerste concilies overnam. De Reformatie wiste de christelijke eeuwen niet uit. Ze haalde geen streep door de hele kerken dogmengeschiedenis; maar met de Schrift in de hand, als regel van leer en leven, trachtte zij in de geschiedenis tussen ware en valse ontwikkeling onderscheid te maken, het kwade te verwerpen en het goede te behouden. De hervormers gingen daarbij ieder weer op zijn wijze te werk. Calvijn paste bijv. het beginsel van de zuivering veel strenger dan Luther toe. En ook hebben zij zeker niet in alles meteen recht getast; men denke slechts aan hun gedachte over de verhouding van kerk en staat en over de ketterstraf! Maar hun bedoeling is toch duidelijk; zij wilden tegenover Rome's dwang de vrijheid herstellen

van de christenmens, niet als de renaissance de vrijheid van de natuurlijke mens, maar die van de *christenmens*, die in zijn geweten aan Gods openbaring in Christus en dus aan de Schrift verbonden was.

Wanneer men nu meent, dat de Reformatie hierdoor toch feitelijk middeleeuws gebleven is, maakt men zich aan *twee misvattingen* schuldig. De *eerste* bestaat daarin, dat men het supranaturalisme van het middeleeuws katholicisme vereenzelvigt met het supranaturele karakter, dat van het begin af aan het christendom eigen was. De Reformatie heeft het laatste behouden, omdat zij aanvoelde dat, als zij dit prijs gaf, zij het christendom zelf verliezen zou, dat immers geheel en al, van de leer van God af tot de leer van de laatste dingen toe in bijzondere, bovennatuurlijke openbaring wortelt. Maar desniettemin heeft zij in de verhouding, die het middeleeuwse katholicisme tussen deze bovennatuurlijke openbaring en de natuur heeft gelegd, een principiële en radicale wijziging gebracht.

En de *tweede misvatting*, die met de eerste samenhangt, is hierin gelegen dat men, het genoemde onderscheid over het hoofd ziende, de oorspronkelijkheid en de betekenis van de Reformatie miskent. Als men alle erkenning van het supranaturele in het christendom, bij katholicisme en protestantisme, over één kam scheert en zelf daarmee gebroken heeft, dan spreekt het vanzelf, dat men het rationalisme als de eigenlijke, grote hervorming begroeten moet. Het onderscheid tussen katholicisme en protestantisme wordt dan, in vergelijking daarmee, ondergeschikt, en de betekenis van de Reformatie komt dan niet tot haar recht. Maar er volgt dan ook uit, dat men niet alleen van het middeleeuws katholicisme en het oude protestantisme, maar ook van het historisch en oorspronkelijk christendom zelf afscheid genomen heeft.

Om hierin een helder inzicht te krijgen, dienen wij eerst kennis te nemen van het christendom, zoals het in de *eerste eeuwen* zich ontwikkeld had en bij het begin van de middeleeuwen aan de nieuwe volken zich aanbod. Vervolgens hebben wij te letten op het milieu, waarin dat christendom optrad, en op de eigenaardige gestalte van het *middeleeuws rooms-katholicisme*, dat uit de verbinding van beide geboren werd. Tenslotte zal het dan niet moeilijk vallen *de principiële waarde* te bepalen, die aan de Reformatie in de geschiedenis van de christenheid toekomt.

1.1 HET CHRISTENDOM IN DE EERSTE EEUWEN

Het christendom, dat aan de Germaanse volken werd overgeleverd, was niet meer het oorspronkelijke christendom, dat in de eerste eeuw door de apostelen in naam van Christus verkondigd werd. Zodra het optrad in de wereld van Joden en heidenen, werd het aan bestrijding en vervolging blootgesteld, eerst van de kant van de Joden, daarna niet minder heftig van de kant van de heidenen. Maar veel ernstiger en gevaarlijker was nog de crisis, die het in eigen kring had te doorstaan. Er deden zich in de gemeenten zelf al spoedig allerlei dwalingen en scheuringen voor. Jezus had dit al aangekondigd in zijn gelijkenissen van het onkruid, van het visnet, van het avondmaal enz., en de brieven van de apostelen zijn vol van vermaningen en waarschuwingen tegen dwalingen van allerlei aard. Al deze ketterijen kwamen op of vonden vooral steun in de Klein-Aziatische gemeenten en toonden bij de onderlinge verwantschap ook grote verscheidenheid.

In hoofdzaak zijn ze van drieërlei aard; in de *eerste plaats* betroffen sommige dwalingen de geldigheid van de Mozaïsche wet, vooral van de besnijdenis, en in verband daarmee de plaats en de waarde van de goede werken. *Andere dwalingen* golden de leer van de laatste dingen, de voorrang van de overlevenden bij Christus' wederkomst, de tijd en de aard van die wederkomst, en de realiteit van de lichamelijke opstanding. *Tenslotte* waren er ook nog dwalingen, die betrekking hadden op de persoon van Christus, voornamelijk op de waarachtigheid van zijn vleeswording. En met al deze, deels uit het jodendom, deels uit het heidendom afkomstige dwalingen, verbond zich in de praktijk een leven, dat òf door strenge onthouding van sommige voedselsoorten, van het huwelijk enz., òf door een gevaarlijk misbruik van de christelijke vrijheid zich kenmerkte.

Deze strijd werd nog ernstiger, toen de gemeente in de tweede en volgende eeuwen in nauwer aanraking kwam met de Griekse wijsbegeerte, de Oosterse godsdiensten en met heel de heidense beschaving. En het valt niet te ontkennen, dat zij in die strijd niet altijd haar zuiverheid van belijdenis en wandel bewaarde. Zij onderging niet zelden de invloed van de vijand, die zij bestreed. Maar toch moet vóór alle dingen haar de eer worden gegeven dat zij, in het algemeen gesproken, het wezen van het christendom gehandhaafd en van het gevaar van de vermenging gered heeft.

De dogmageschiedenis ging naar de aard der zaak uit van de vraag: wat dunkt u van de Christus? Want de persoon van Christus bekleedt in het christendom een geheel andere plaats, dan die door Zarathustra, Boeddha of Mohammed wordt ingenomen in de godsdienst,

die door elk van hun werd gesticht. Met de persoon van Christus staat of valt het christendom. De plaats, aan zijn persoon en werk toegekend, beslist over het wezen van de christelijke godsdienst; Christus zelf is er het hart en het wezen van. De gemeente heeft dit van het begin af aan beseft. Naarmate zij juist door de bestrijding ter rechter en ter linkerzijde hiervan dieper doordrongen werd, sprak zij haar belijdenis van de Christus des te duidelijker en beslijster uit. Zo kwam zij op de eerste vier concilies (Nicea 325, Constantinopel 381, Efeze 431, Chalcedon 451), onder leiding van de grote kerkvaders tot de leer van de eenswezendheid van de Zoon en de Vader, van de twee naturen in Christus, en van een zodanige vereniging tussen beide naturen, dat zowel haar onderscheid als haar eenheid in de persoon van Christus bewaard bleef.

De kerk was zich daarbij bewust, van het diepste mysterie van het geloof, de verborgenheid van de godzaligheid bij uitnemendheid, in gebrekkige, menselijke taal te spreken. Maar zij wist ook, dat zij daarin handhaafde het innerlijk wezen, of wat men tegenwoordig vaak noemt, het absoluut karakter van het christendom. Niet het woord (de Logos) als wereldidee in de zin van de Griekse filosofie, maar het Woord als de volle openbaring van God, omdat het van het begin af bij God en zelf God was, als de openbaring van de volheid van Zijn genade en waarheid, in de zin van Johannes' Evangelie, -- deze was de belijdenis, waarop Christus zelf zijn gemeente had gebouwd, en die door de gemeente zelf in de eerste eeuwen verdedigd en in de taal van haar tijd uitgedrukt werd. Daarom nam de Reformatie deze belijdenis van de concilies over. Zij plaatste zich met volle bewustheid binnen de grenzen van het historisch christendom.

Begin van hiërarchie

Maar daarnaast valt in de inrichting van de kerk een ontwikkeling te bespeuren, die meer en meer van de stichting van de apostelen afweek. De gemeenten staan in het Nieuwe Testament ontegenzeggelijk naast elkaar op gelijke lijn en met dezelfde rechten. Zij zijn onderling alleen geestelijk verbonden, doordat zij één Heer, één geloof, één doop hebben en aan het gezag van dezelfde apostelen onderworpen zijn, en door de broederliefde elkaar dragen en steunen. Verder heeft iedere gemeente haar eigen herders en leraars, ouderlingen en diakenen, die echter geen heerschappij te voeren hebben over het erfdeel van de Heere. Zij moeten de kudde weiden, gewillig, met een bereidwillig gemoed, als haar voorbeelden. Maar toen de apostelen wegvielen, hun geschriften nog niet in één bundel verenigd en door alle gemeenten gekend werden; toen bovenal van buiten de

bestrijding en vervolging toenam en van binnen de ene dwaling na de andere, de ene scheuring na de andere zich voordeed; toen scheen de oude, eenvoudige regeling niet meer voldoende, en kwam de behoefte op aan een centraal gezag en een hechte organisatie. Al zeer spoedig na de apostolische tijd werd, eerst in Klein-Azië en vandaar uit ook langzaam maar zeker naar het Westen, één van de ouderlingen, onder de naam van bisschop, boven zijn mede dienaren in waardigheid en macht verheven en aan het hoofd van de gemeente geplaatst.

Toen deze eerste stap op de weg van de hiërarchie was gezet, schreed men vanzelf geleidelijk verder. De bisschop, die eerst niet veel meer was dan de eerste onder zijns gelijken, de voorzitter van de kerkenraad, werd met een gezag bekleed, waaraan alle gelovigen zich te onderwerpen hadden. Dezen werden vermaand, zich aan de bisschop te houden en niets zonder hem te doen; want waar de bisschop is, daar is de gemeente; de ware gemeente is die, die bij de bisschop blijft. De bisschop is toch de man, die zijn ambt in geregelde opvolging van de apostelen ontvangen heeft, de van hen overgeleverde waarheid zuiver bewaart, en dus in de strijd van de meningen beslist, wat de waarheid en welke de ware kerk is.

Naarmate de macht van de bisschop toenam, werden de ouderlingen en diakenen tot zijn dienaren en helpers verlaagd; maar toch vormen deze ambtsdragers, nog weer onderverdeeld en met enkele lagere ambten vermeerderd, samen de "clerus", de geestelijkheid en staan in deze hoedanigheid hoog boven alle andere gelovigen, die in onderscheiding van de clerus, leken worden genoemd.

Constantinopel

Met deze gewichtige verandering werd het zwaartepunt geheel uit de gemeente in de geestelijkheid, met name in de bisschop verlegd, en ging de Oude Christelijke Kerk in de Katholieke over, dat is in die kerk, waarin de bisschop, als opvolger van de apostelen, de ware zuivere leer bezit, en buiten welke er geen zaligheid is. De zo bisschoppelijk ingerichte kerk steeg aanmerkelijk in macht, toen zij in het tolerantieedict van het jaar 313 vrijheid verkreeg en keizer Constantijn tot het christendom overging. Ze kreeg haar verloren goederen terug en ontving allerlei voorrechten; hoewel geen staatskerk in eigenlijke zin, nam zij van nu voortaan in de staat de eerste en voornaamste plaats in. Maar aan deze eer was een groot gevaar verbonden. Om in de wereld vooruit te komen, bij het hof in de gunst te staan en met een of ander ambt bekleed te worden, moest men lid van de kerk zijn. Zo stroomden velen haar deuren binnen, die om haar belijdenis zich weinig bekommerden. Omgekeerd kreeg de staat ook grote zeggen-

schap in de aangelegenheden van de kerk. De keizer matigde zich het recht aan, om de concilies samen te roepen en de daar genomen besluiten te bekrachtigen; om bisschoppen te benoemen en in kerkelijke rechtsgedingen de eindbeslissing te geven, en zelfs bij leergeschillen zijn woord en zijn macht in de schaal te werpen.

Verder was deze nieuwe toestand oorzaak, dat de kerk zich meer en meer inrichtte naar het model van de staat. De burgerlijke gemeente werd het geestelijke gebied (diocese) van de bisschop; de bisschoppen samen in een provincie van het rijk kregen een metropolitaan boven zich, zoals in het staatkundige een stadhouder aan het hoofd van de provincie stond. Toen verschillende provincies sinds de vierde eeuw weer samengevoegd werden onder het gezag van een keizerlijke stadhouder, organiseerden zich de gemeenten in een dergelijk uitgestrekt gebied tot een eenheid, waarvan de patriarch het hoofd vormde. En evenals heel het rijk onder één keizer verenigd was, zo ontving de kerk een eenhoofdig bestuur in de bisschop van Rome, de opvolger van Petrus, de later zo genoemde paus.

Op het concilie van Nicea 325, dat ook met de organisatie van de kerk zich bezig hield, werden, behalve de bisschoppelijke en de metropolitaanse inrichting, ook de verkregen rechten van de drie kerken van Rome, Alexandrië en Antiochië bevestigd. Hier voegde het concilie van Chalcedon 451 nog de kerk van Jeruzalem aan toe, zodat er vier kerken en kerkelijke gebieden waren, met een patriarch aan het hoofd. Maar inmiddels was in Constantinopel, dat door de eerste christenkeizer gesticht en tot zijn residentie gekozen werd, een vijfde concurrent opgestaan. De synode te Constantinopel 381 kende aan de kerk daar reeds de tweede rang toe, en die van Chalcedon 451 verhef haar bisschop tot hoofd van de kerk in het Oosten. Zo kwam de bisschop van Constantinopel er spoedig boven op, en maakte snelle promotie. Maar dit wekte naijver bij de bisschop van Rome, en bracht beide, daar de kerken in Jeruzalem, Antiochië en Alexandrië steeds meer aan betekenis en invloed verloren, in een lange en hevige strijd om de oppermacht in de kerk.

Constantinopel kon nu bij deze strijd wel de aanspraak laten gelden, dat zij de zetel van de keizer was. Maar dat was ook alles. Oude brieven bezat de kerk van Constantinopel niet; oude rechten kon zij niet laten gelden; zij was één van de jongste onder de kerken, en had al haar aanzien aan de keizer en zijn hof te danken. Indien zij deze aanspraken voor haar geestelijke superioriteit liet gelden, erkende zij daarmee feitelijk de macht van de staat in de kerk, gaf zij haar zelfstandigheid prijs en huldigde zij het beginsel van de cesaropapie, dat dan ook in het Oosten meer en meer de overwinning behaalde en

in de Russische Kerk heden ten dage voortleeft.

Wat kon Rome daartegenover echter ten gunste van haar *geestelijke* meerderheid aanvoeren? Rome was de oudste, machtigste stad in het Westen van Europa, die eeuwenlang alle stormen had doorstaan en de eeuwige stad verdiende genoemd te worden. Zij was de wereldstad bij uitnemendheid en het centrum van alle beschaving. De christelijke gemeente, die daar gevestigd was, ging tot de apostolische oudheid terug. Vijfentwintig jaar lang had zij volgens de overlevering Petrus, de rotsman, de eerste onder de apostelen, tot bisschop, en zuiver en onvervalst had zij de waarheid, van hem ontvangen, door haar bisschoppen bewaard. Zij was de grootste, de aanzienlijkste, de rijkste en liefdadigste gemeente in het Westen van Europa, van ouds door alle andere gemeenten hoog geëerd en telkens, bij voorkomende geschillen en moeilijkheden, geraadpleegd en om hulp verzocht. Als zij haar advies uitbracht en haar beslissing uitsprak, werd zij daarin keer op keer door de uitkomst gerechtvaardigd. Haar gezag groeide met de jaren en de eeuwen. En toen zij nu in de vierde eeuw de Niceense orthodoxie handhaafde tegen het arianisme in het Oosten, toen zij na het vertrek van keizer Constantijn uit Rome naar Constantinopel in het Westen de handen vrij kreeg, en tegen de cesaropapie van de gemeente in de keizerstad voor de zelfstandigheid en de vrijheid van de kerk opkwam, toen verhief zij zich ongemerkt tot het hoofd van de hele Westerse Christenheid, en haar bisschop werd paus.

De val van het West-Romeinse rijk in 476 bevorderde deze ontwikkeling van de pauselijke macht, want meer dan ooit begonnen de volken toen behoefte te voelen aan het centrale gezag dat in Rome zetelde en zulk een sterke steun bieden kon. En wel breidde het Oosten daarna voor geruime tijd, in de zesde en zevende eeuw, zijn heerschappij over Italië en over Rome uit. Maar het Frankische rijk maakte daaraan voorgoed een einde. Op kerstdag van het jaar 800 kroonde Leo III koning Karel de Grote tot Rooms Keizer, en Karel de Grote erkende en bevestigde daardoor het primaat van de bisschop van Rome over heel de westerse christenheid.

Doop en rechtvaardiging

Naast deze ontwikkeling in het dogma en in de kerk dient nog een derde lijn te worden aangewezen, die door de praktijk van het leven loopt. Volgens de oudste na-apostolische geschriften leefde in de christelijke gemeente de gedachte dat de gelovigen, die gedoopt waren en in die doop de vergeving van de zonden en de aanvankelijke vernieuwing ontvangen hadden, niet meer aan grove, ergerlijke zonden, als hoererij, godslastering, roof, moord, zich zouden schuldig

maken, en dat, indien iets dergelijks toch voorviel, wederopname in de kerk in het geheel niet of niet anders dan na lange, strenge boete plaats kon hebben. Deze gedachte was nu wel enerzijds bevorderlijk aan een nauwgezet, heilig leven, maar had anderzijds toch licht ten gevolge, dat de doop alleen beschouwd werd als zegel van de vergeving van de zonden uit het verleden en daarom vaak zo lang mogelijk werd uitgesteld. Dat voor de zonden, die na de doop bedreven werden, door eigen goede werken moest worden voldaan, en dat zo de rechtvaardigmaking, zoals Paulus die ontwikkeld had, bij de heiligmaking achter kwam te staan. De gewone voorstelling werd dus deze, dat de gelovigen in de doop met hun verleden, zowel wat de schuld als de smet van de zonde betreft, hadden afgerekend, en dat zij in ditzelfde sacrament voldoende heiligmakende genade ontvingen, om goede werken te doen, van latere zonden door boetedoeningen zich te reinigen, en de eeuwige zaligheid zich waardig te maken.

Hoe verderfelijk dit beginsel was, bleek spoedig in de praktijk. Werkheiligheid, verdienstelijkheid van de goede werken, oververdiensten, ascese van allerlei aard, onthouding van het huwelijk, van eten en drinken, van rijkdom en weelde, kruisigingen van het vlees als van lagere orde en min of meer aan het boze verwant, overdreven verering van het martelaarschap, een dubbele moraal waren er de gevolgen van. Want natuurlijk was niet ieder in staat of in de gelegenheid, om martelaar te worden, om van het huwelijk zich te onthouden, om van zijn bezittingen afstand te doen. Zo kwam er, na de onderscheiding tussen geestelijken en leken, nog een andere onder de leken zelf op, tussen hen, die als christenen in het gewone leven hun beroep uitoefenden, en anderen, die zich daaraan geheel of ten dele onttrokken en langs de korter en veiliger weg van de ascese de volmaaktheid trachtten te bereiken.

Deze scheiding nam een nog scherper karakter aan, toen in de derde eeuw, mee onder invloed van de treurige politieke en sociale toestanden in Egypte vele gelovigen de vlucht namen naar de woestijn, om daar, in gezelschappen verenigd, zich aan een beschouwend leven te wijden. Het ascetisme, dat tot dusver bij enkele, op zichzelf staande personen binnen de kring van de gemeenten beoefening had gevonden, nam daardoor een andere vorm aan; het werd georganiseerd en gesystematiseerd. Het ging over in het monnikwezen, dat uit Egypte, snel naar het Oosten, vandaar naar het Westen zich verbreidde, en zowel door de Westerse als door de Oosterse Kerk met grote tact in haar systeem werd ingelijfd en aan haar belangen dienstbaar werd gemaakt.

Pelagius

Uit dit monnikwezen kwam ook Pelagius voort, die een Brit was van geboorte, maar reeds in 405 in Rome woonde en daar door zijn streng ascetisch leven als een heilig man bekend stond. In hem kwam het principe van de werkheiligheid, consequent doorgedacht en uitgewerkt, tegenover de leer van de genade van Augustinus te staan. Want Pelagius verklaarde, dat de volwassene, die door het geloof alleen in de doop de vergeving van de zonden uit het verleden ontving, nu zelf door het woord en voorbeeld van Christus zijn eigen heiligmaking uitwerken kon en aan genade tot het doen van het goede geen behoefte had. Augustinus stelde daartegenover, dat de mens de genade van Christus niet alleen tot het kennen, maar ook tot het doen van het goede nodig had, en dat die genade, vanwege het algehele bederf van de zondaar, bestaan moest in een ingestorte goddelijke kracht, die onwederstandelijk was, bij de voortduur, van ogenblik tot ogenblik noodzakelijk bleef, een gave van de particuliere verkiezing was, en de gelovigen ook tot het einde toe bewaren moest en volharden deed.

Het pelagianisme werd nu wel met het nestorianisme, waaraan het nauw verwant was, op het concilie te Efeze 431 veroordeeld; maar feitelijk heeft de kerk op geen van haar grotere of kleinere synoden, ook niet op die te Orange in 529, de hele leer van Augustinus aanvaard. Zij erkende wel, dat de dood een straf op de zonde was, dat de zonde de wil van de mens had verzwakt, dat de genade ook tot het doen van het goede noodzakelijk was enz., maar zij onthield zich voorzichtig van alle instemming met de leer van de onwederstandelijke en ten einde toe bewarende genade; dat is dus van de belijdenis van de absolute predestinatie. Feitelijk sloot zij een compromis, daarin bestaande, dat in het werk van de zaligheid het initiatief wel van God uitgaat in zijn onverdiende, voorkomende, echter niet onwederstandelijke genade; maar dat de mens, zo voorbereid, in de doop de ingestorte, heiligmakende genade ontvangt en daardoor in staat wordt gesteld, om met de hulp van God door goede werken zich de eeuwige zaligheid te verwerven. Hoewel Augustinus' leer alle eeuwen door als een zuurdesem is blijven werken, gleed de kerk meer en meer op de helling van het pelagianisme af, in de praktijk nog sterker dan in de theorie.

1.2 DE MIDDELEEUWEN

Van deze aard was het christendom, dat door de oude geschiedenis aan de Middeleeuwen werd overgeleverd en hier nieuwe veranderingen onderging. Met de naam van *Middeleeuwen* wordt die periode in de geschiedenis van West-Europa aangeduid, die naar de meest gewone voorstelling met de val van het West-Romeinse rijk in 476 begint, en met de val van Constantinopel in 1453, de ontdekking van Amerika in 1492, of de Reformatie in 1517 eindigt.

De benaming is minder geschikt. Toen met de val van het West-Romeinse rijk het wereldeinde niet intrad, werden de vroegere, aan de Bijbel ontleende, indelingen van de wereldgeschiedenis onbruikbaar, en werd men zich langzamerhand van het onderscheid tussen de Grieks-Romeinse en de Germaans-Christelijke maatschappij bewust. Maar ook deze laatste ging voorbij en maakte met renaissance, Reformatie en allerlei andere bewegingen plaats voor de nieuwe tijd, die, naarmate hij verder voortschreed, des te meer in zijn eigen karakter openbaar werd.

Zo kwam men er toe, om op voorgang van de hoogleraar te Halle, Christoph Cellarius (1634-1707) aan dat tijdperk in de geschiedenis van West-Europa, dat van de Romeinse tijd tot de vijftiende eeuw zich uitstreckte, de naam van *Media Aetas*, Middeleeuwen, te geven, omdat het duidelijk door een eigen karakter zowel van de oude geschiedenis als van de nieuwe tijd zich onderscheidde. Maar de benaming ging uit van de veronderstelling, dat de nieuwe tijd ook de laatste zou zijn, en werd te minder passend, naarmate de nieuwe tijd voortschreed en zelfs met de Franse Revolutie in een andere periode, in die van de nieuwste geschiedenis, overging.

Maar hoe dit zij, de naam van Middeleeuwen is nu algemeen in gebruik voor dat tijdperk in de geschiedenis van West-Europa, dat met de jeugd en de jongelingsjaren in het menselijk leven vergeleken kan worden. Immers is het in deze periode, dat de Christelijke Kerk de nieuwe Germaanse volken gekerstend en opgevoed heeft. Deze volken hebben dat christendom in verband met de oude cultuur aanvaard en tegen het Byzantijnse christendom, maar vooral ook tegen de Islam, gehandhaafd. Maar zij hebben die schatten van de oudheid ook zo tot hun geestelijk eigendom gemaakt, dat zij er een eigen cultuur mee voortbrachten en daarmee de grondslag legden voor het moderne Europa; en aldus zijn zij zelf uit de jongelingsjaren in de mannelijke leeftijd overgegaan.

De volksverhuizing, hoewel reeds veel vroeger begonnen, valt toch vooral in de vierde tot de zesde eeuw na Christus. Tengevolge van de

opschuiving van de Hunnen uit de vlakten van Azië naar Europa, zodat zij reeds in 375 over de Don trokken en in de eerste helft van de vijfde eeuw onder Attila, de gesel van God, overal dood en verderf verspreidden, had er een grote verhuizing van de Germanen uit het Oosten en Noorden naar het Zuiden en Westen van Europa plaats. De Westgothen vestigden zich in het Zuiden van Frankrijk, de Vandalen in het Zuiden van Spanje en daarna in Afrika, de Sueven in Portugal, de Bourgondiërs tussen de Middellandse zee en de Vogezen, de Oostgothen en later de Longobarden in Italië, de Franken in Gallië, de Angelsaksen in Brittannië. De meeste van de door hen gestichte rijken gingen spoedig weer te gronde. Alleen de Angelsaksen en Franken bleven zelfstandig bestaan. Maar zij kwamen langzamerhand alle in aanraking met en onder invloed van het christendom en de oude cultuur.

De Gothen waren de eerste Germanen, die het christendom aannamen; reeds op de synode van Nicea in 325 was er een bisschop van hen tegenwoordig. Ze waren eerst het orthodoxe geloof toegedaan, maar gingen onder drang van keizer Valens (364-378) tot het arianisme over en plantten dit later onder de Vandalen, Bourgondiërs en Sueven voort. Maar de Bourgondiërs en de Sueven, evenals ook de Oostgothen en de Longobarden, voegden zich in de loop van de zesde eeuw bij de Katholieke Kerk, en de Westgothen volgden dit voorbeeld onder hun koning Rekkared (586-601).

Van de Bourgondiërs kwam het christendom tot de Franken, doordat de Bourgondische prinses Clotilde in 493 huwde met de Frankische koning Clovis I (481-511) en deze wist te bewegen tot aanneming van het christelijk geloof en van de christelijke doop, die op Kerstfeest van het jaar 496 te Reims plaats had. In Brittannië was onder de daar wonende Kelten het christendom reeds doorgedrongen tegen het einde van de derde eeuw. Door bisschop Patrik 432 werd het tot de Ieren, door Columba 563 naar de Schotten, door de abt Augustinus, die in 596 door paus Gregorius de Grote naar Engeland werd gezonden, naar de Angelsaksen gebracht, die in 449 onder Hengist en Horsa het Kanaal waren overgestoken en de Britten spoedig naar het westelijk deel van Engeland terugdrongen. Van Brittannië uit werd toen in de zesde tot de achtste eeuw door mannen als Columbanus ±615, Gallus ± tussen 625 en 640, Amandus ±684, Wiilfrid ±709, Willibrord ±739 en vooral Bonifacius ±755 een krachtige zending op het vasteland ondernomen, die de bekering van de Friezen, Vlamingen en Oostfranken tengevolge had. De Saksers werden na een langdurige oorlog, van 772 tot 804, door Karel de

Grote tot onderwerping gebracht en tot aanneming van het christendom gedwongen. En van de achtste tot de twaalfde eeuw volgde dan nog de kerstening van de volken in het Noorden en Oosten van Europa, van de Scandinaviërs, de Finnen, de Pruisen, de Wenden, van de Slaven, Polen en Hongaren.

Al moet men zich van deze kerstening geen overdreven voorstelling vormen, toch is de bekering bij velen zeker oprecht en van harte geweest; de vroomheid en toewijding van vele zendelingen in die tijd staat er borg voor. Van de kloosters, die zij stichtten, ging vaak in verre omgeving een zegenrijke invloed uit. Reeds in de vóórkarolingische tijd waren deze de centra van het godsdienstige en wetenschappelijke leven, dank zij de arbeid van Boethius ±525, Cassiodorus ± 580 en Isidorus van Sevilla ±636, die de schat van de oude wetenschap onder de naam van de zeven vrije kunsten verzamelden en aan de Middeleeuwen overleverden. Maar vooral Benedictus van Nursia (480-543), de stichter van het klooster te Monte Cassino, maakte zich in dit opzicht verdienstelijk, want in de "heilige regel", door hem ingevoerd, verplichtte hij de leden van zijn orde, om tot hun dood toe in het klooster te verblijven, en om geestelijke en lichamelijke arbeid, studie en gebed met elkaar te verbinden. De orde, door hem gesticht en naar zijn naam genoemd, ontving daardoor de roeping, om op de ruïnen van het Romeinse Rijk, door de invoering van een christelijke cultuur een nieuwe maatschappij te stichten, en zij is op bewonderenswaardige wijze alle eeuwen door aan die hoge roeping trouw geweest. Want wel kwam zij van tijd tot tijd tot verval, maar uit dat verval beurde zij zichzelf telkens weer op, in de negende eeuw onder Lodewijk de Vrome bijv. door Benedictus van Aniane ±821, de "Tweede Benedictus", en een eeuw later vooral door de machtige hervorming, die van de congregatie te Clugny uitging en zich bijna over alle christenlanden uitbreidde.

Aan deze orde was voornamelijk de bovengenoemde kerstening van de Angelsaksen, Germanen en Slaven te danken. De kloosters, door haar leden gesticht, bijv. Corbie 657, Reichenau 724, Fulda 744, Hersfeld 768, Korvey 822, Bec 1034 enz. waren brandpunten van cultuur; zij verdrongen de oude kloosters van Columbanus e.a. en namen van de achtste tot de dertiende eeuw in het Westen de eerste en bijna de enige plaats in.

De monniken van deze orde, tot de elfde eeuw toe grotendeels uit leken bestaande, wijdden zich niet alleen aan gebed en meditatie, maar beoefenden handenarbeid en studie als opvoedingsmiddel,

stichtten ziekenhuizen en apotheken, scholen en bibliotheken, bevorderden landbouw en handwerk, kweekten gehoorzaamheid en nederigheid. Ten opzichte van christendom en beschaving, wetenschap en kunst heeft deze orde zich buitengewoon verdienstelijk gemaakt.

Kerstening van de Germanen

Maar de taak, door de kerk in de opvoeding van de Germaanse volken ter hand genomen, was omvangrijk en zwaar. Er moest een reuzenarbeid aan ten koste gelegd worden, om deze volken met hun ruwe ongebroken kracht uiterlijk en innerlijk te veranderen, de zeden te vernieuwen, oude gewoonten uit te roeien, aan krijgslust en zucht tot buit, aan diefstal en roof, trouweloosheid en bedrog, brasserie en dronkenschap een einde te maken en het ruwe bijgeloof te doen wijken voor het geloof in het Evangelie.

Hoewel niet te billijken, is het toch te begrijpen, dat de kerk zich deze taak zocht te vergemakkelijken, en tegenover de cultus van de Germanen zich veel verdraagzamer gedroeg, dan ze vroeger tegenover het heidendom van de Grieken en Romeinen gedaan had. De kerk was veel praktischer geworden en had meer rekenen geleerd. Gregorius de Grote sprak uit, dat men harde gemoederen niet in eens hervormen kan; men moet er geduld mee hebben en voorzichtig te werk gaan, evenals wie een hoge berg beklimmen wil, niet bij sprongen, maar stapsgewijze hem bestijgt. En zo werden gewijde plaatsen in christelijke kerken en kapellen veranderd, heidense feesten in christelijke gedenkdagen omgezet, Germaanse goden en helden in christelijke heiligen of engelen gemetamorfoseerd. Onder een dun laagje christelijk vernis bleef allerlei bijgeloof en toverij voortleven; de kerstening ging langzaam, en in verschillende streken van het land woekerde nog eeuwen lang het heidendom voort.

De wijze, waarop men de kerstening tot stand bracht, werkte deze uitwendigheid en oppervlakkigheid niet zelden in de hand. Relikwieën, mirakels, toevallige gebeurtenissen speelden er een grote rol in, en het zwaard bewees gewichtige diensten. De Frankische koningen stelden zich het voorbeeld van de Romeinse keizers voor ogen, en verbonden de godsdienst zo nauw mogelijk met de politiek. Als de vorsten tot het christendom overgingen, hadden de volken te volgen. Ketterijen als bijv. de ariaanse, werden te vuur en te zwaard onderdrukt. De Saksers werden door Karel de Grote na jarenlange strijd op de bloedigste wijze onderworpen en met geweld tot ontvangst van de doop gedwongen. Het spreekt vanzelf, dat het leven na de doop dan op de oude wijze zich voortzette en hoogstens in

enkele uitwendige dingen enige verandering onderging. Bonifatius bijv. klaagde steen en been over de treurige, godsdienstige en zedelijke toestanden in Thüringen, over de tuchteloosheid van de geestelijken, de verwildering van het volk, het voortleven van allerlei heidense gebruiken en zeden. Men mag bij deze klachten niet vergeten, dat de apostel van de Duitsers naar Oost-Frankenland kwam met tweeërlei doel, in de eerste plaats wel, om de heidenen te bekeren, maar ten tweede toch niet minder, om de door de iroschotse zending aldaar reeds vroeger gestichte kerken en kloosters in pauselijke geest te hervormen en aan Rome's gezag te onderwerpen.

Maar, ook al brengt men dit in rekening, de geschiedenis van die en ook van latere tijd levert overvloedige bewijzen dat, in weerwil van de buitengewone ijver en de zelfopofferende toewijding, door tal van zendelingen aan de dag gelegd, toch in het volksleven nog veel te kerstenen overbleef. Natuur en genade bleven maar al te vaak gescheiden en onverzoend naast elkaar staan. De genade trachtte wel zich over de natuur heen uit te breiden, maar zij werkte er niet organisch en hervormend op in; terwijl zij aan de natuur, aan de ruwe, ongebonden natuur van de Germaanse volken grote speelruimte overliet, stelde zij zichzelf vaak met het nakomen van enkele, uitwendige godsdienstplichten tevreden.

Strijd tussen kerk en staat

Dit dualisme is een van de meest in het oog springende karaktertrekken van de Middeleeuwen geworden. Het bestond zeker reeds vóór die tijd en bracht toen al de onderscheiding van clerus en leken, asceten en monniken voort. Maar het werd nu, onder begunstiging ook van de maatschappelijke en staatkundige toestanden, bijv. van het feudale stelsel en later van het gildewezen, op de spits gedreven, georganiseerd en gesystematiseerd. Tijd en ruimte laten niet toe, hierop in bijzonderheden in te gaan; enkele voorbeelden zijn voldoende, om de aard van dit dualisme in het licht te stellen.

Daar is *allereerst* de verhouding van kerk en staat. Bonifatius bracht het roomse christendom tot de Duitsers en bereidde daarmee die gewichtige gebeurtenis voor, die op kerstdag van het jaar 800 plaats had, toen Karel de Grote door paus Leo III tot Rooms Keizer gekroond werd. Karel werd daardoor het staatkundige hoofd van de hele christenheid, zoals de paus haar geestelijk hoofd was. Bij het verdrag van Verdun 843 viel echter dit grote, christelijk wereldrijk weer uiteen. Frankrijk ontwikkelde zich toen onder de Capetingers (sinds 897), steeds meer in monarchistische richting, zodat de macht van de adel beperkt en het volk aan de dynastie verbonden werd. Maar

Duitsland loste zich meer en meer in landsheerlijkheden op, die voortdurend de eenheid van het rijk en de macht van de koning tegenwerkten, en waarin de hoge standen alles en het volk niets te zeggen had. Zeker ligt hierin ook een van de oorzaken, waarom de Duitse koningen steeds zulk een prijs stelden op het bezit van de roomse keizerskroon. Karel de Grote had deze gedragen, had zich sindsdien koning bij Gods genade genoemd, en had daarin die politieke en kerkelijke eenheid verkregen, die hem naar het voorbeeld van het Romeinse Keizerrijk voor ogen stond. En de Duitse koningen bleven aan dit ideaal getrouw en zochten hun kracht in een verbond met de pauselijke macht.

Maar dit streven is hun duur komen te staan. Want dit verbond legde hun de verplichting op, om allereerst zorg te dragen voor de bescherming van de paus. In plaats van hun krachten te kunnen wijden aan de innerlijke opbouw en de bevestiging van het Duitse Rijk, moesten zij aldoor rekening houden met de toestanden in Italië en telkens met een leger over de Alpen trekken, om de veiligheid van de paus te verzekeren en zelf de keizerlijke kroon te behouden. Veel ernstiger was nog de strijd tussen keizer en paus, die van dat verbond het gevolg was en de middeleeuwse geschiedenis heeft beheerst.

Karel de Grote had allermintst de gedachte, dat hij, door de roomse keizerskroon uit de handen van de paus te ontvangen, daarmee zich aan de paus onderwierp. Integendeel, hij beschouwde zichzelf niet alleen als wereldlijk vorst, maar ook als hoofd van de kerk, waartoe zijn rijk behoorde. Maar één ding ontbrak hem daarbij: het universele karakter van zijn koningschap over de hele westerse christenheid, dat in de keizerlijke naam uitdrukking vond en alleen door het éne, geestelijke hoofd van de christenheid hem verschaft kon worden. Toen hij die kroon verworven had, ging hij dan ook op dezelfde wijze als vroeger verder, om zich in de zaken van de kerk te mengen, kerkelijke vergaderingen samen te roepen, in haar besluiten verandering te brengen, toezicht op de geestelijkheid te houden enz. En de latere Duitse koningen koesterden dezelfde gedachte; Otto I bijvoorbeeld, die in 962 tot Rooms Keizer gekroond werd en daarmee het Heilige, Roomse Rijk in Duitsland stichtte, beschouwde zich als de hoogste wereldlijke en geestelijke macht in het Westen, en ontzette zelfs Johan XII en Benedictus V uit hun pauselijke waardigheid.

Het spreekt vanzelf, dat de kerk, indien zij niet als in het Oosten tot cesaropapie vervallen wilde, een dergelijke inbreuk op haar rechten zich niet kon laten welgevalen en de strijd tegen de machtsaanmatiging van de staat aanvaardde moest.

Onder paus Gregorius VII (1073-1085) bereikte deze strijd een

hoogtepunt. Door het verbod van de simonie (het kopen van kerkelijke ambten), van de investituur (benoeming tot kerkelijke ambten door de landsvorsten), en van het huwelijk voor de geestelijken wist deze paus de kerk van de staat onafhankelijk te maken en de zelfstandigheid van het pausdom te verzekeren. Verder bracht hij het beginsel van de pseudo-isidorische decretalen aangaande de autoriteit van de paus in praktijk, door te bepalen, dat alleen concilies, door de paus samengeroepen, als wettig konden worden erkend. En eindelijk maakte hij ban en interdict tot hiërarchische wapens, waardoor elk verzet tegen het pauselijk gezag gebroken werd.

Hoezeer dan ook de strijd voor het recht en de vrijheid van de kerk lof verdient, die strijd was toch in de Middeleeuwen in hoge mate onzuiver, omdat hij tegelijkertijd was een strijd voor de onafhankelijkheid en de wereldlijke machtspositie van het pausdom. Na Gregorius VII werd deze het krachtigst gehandhaafd door Innocentius III (1198-1216) en een eeuw later door Bonifatius VIII (1293-1303), die haar in de bul *Unam Sanctam* van het jaar 1302 de scherpste formulering schonk. In deze bul toch werd de overigens ook reeds vroeger verkondigde theorie van de twee zwaarden ontwikkeld, volgens welke Christus aan Petrus en in hem aan zijn opvolgers, de pausen, twee zwaarden had toevertrouwd, het geestelijk zwaard, dat gehanteerd wordt *door* de kerk, en het wereldlijk zwaard, dat gedragen wordt *voor* de kerk door de overheid, maar slechts naar de wil van de priester en zolang hij dit duldt. Naar een andere vergelijking werd de kerk de zon genoemd, en de staat de maan, die van de zon haar licht ontvangt. En in die kerk is de paus de soeverein, aan wie ieder mens, ter wille van de zaligheid van zijn ziel, zich te onderwerpen heeft. Ten teken van die soevereiniteit draagt hij sinds de veertiende eeuw de tiara, de drievoudige kroon, aanduidende zijn koninklijke macht over de hemel door de heiligverklaring, over het vagevuur door de aflaat, over de aarde door de ban.

De leer van de sacramenten

Deze verheffing van het pausdom, die in de onfeilbaarverklaring op het Vaticaans concilie van 1870 haar voorlopige afsluiting verkreeg, stond in de Middeleeuwen in nauw verband met de ontwikkeling, die de kerk in haar leer doorliep, en die het duidelijkst in de geschiedenis van het sacrament uitkomt. Sacrament was vroeger de naam voor een onbeperkt getal van heilige handelingen en gebruiken, maar kreeg in de tijd van de scholastiek een nadere bepaling en een scherpere begrenzing. Er werd onderscheid gemaakt tussen sacramenten en

sacramentaliën; het getal van de eerste werd op zeven vastgesteld; elk van deze werd met grote scherpzinnigheid, maar niet zelden ook met spitsvondigheid uitgewerkt; en onder die zeven stond de mis bovenaan. Want op het vierde Lateraanconcilie in 1215 werd onder paus Innocentius III de leer van de transsubstantiatie tot dogma verklaard, en dus beleden, dat brood en wijn in het avondmaal naar hun wezen veranderd werden in het eigen lichaam en bloed van Christus. In de mis heeft dus telkens weer een herhaling plaats van de vleeswording en van de offerande van Christus; in haar zet Christus zelf zijn werk in de kerk voort. En evenzo is de paus in zekere zin een sacrament; want in hem leeft Christus op aarde voort, om zijn kerk te behoeden en te leiden. Niet lang geleden kon daarom een roomse bisschop prediken over de drievoudige vleeswording van Christus, n.l. in de schoot van Maria, in het avondmaal en in de paus.

Van de sacramenten zijn de sacramentaliën onderscheiden. Voor de roomse christen is n.l. de wereld verdeeld in een gewijd en ongewijd terrein. Al wat buiten de kerk ligt, behoort tot het ongewijde gebied, waar niets anders en niets hogers is dan natuur, en waar sinds de val Satan met zijn onreine geesten heerst. Maar midden in die onheilige wereld heeft God zijn heilige kerk gesticht en haar de schatten van de genade toevertrouwd. Al wat uit de wereld op het heilig terrein van de kerk overgaat en in haar dienst treedt, moet daarom gewijd worden. De roomse christen maakt daarom telkens het kruisteken, bij het eten en drinken, bij het slapen gaan en het opstaan, bij elke gewichtige bezigheid, om zich te wapenen tegen de aanvallen van de duivel en de zegen van de hemel af te smeken, want bij het zien van dit teken gaat de macht van de hel op de vlucht. Zo besproeit hij zich ook met het heilig wijwater, wanneer hij de kerk binnentreedt of haar verlaat, en ook wel in huis, bij ziekte, gevaar of verleiding, om de invloeden van Satan af te weren. En niet alleen mensen, maar ook onbezielde voorwerpen, kerkgebouwen, kerkhoven, water, zout, brood, altaren, kelken, schotels, klokken, priesterkleding, enz. worden zo door één of andere plechtigheid aan het profane gebied onttrokken en in de dienst van de kerk gesteld. Al deze wijdingen, zegeningen en duivel-bezweringsen worden onder de naam van sacramentaliën samengevat; ze zijn niet door Christus maar door de kerk ingesteld, schenken geen eigenlijke genade maar toch wel enige geestelijke kracht, en dienen als het ware tot omheining van het heilig erf, waar de kerk met haar priesterschap en haar sacramenten woont.

De leer van de sacramenten is de sluitsteen van het roomse systeem; ze kwam tot volle ontwikkeling in de Middeleeuwen, als pendant van het in het pausdom culminerende priesterschap, als

belichaming van Rome's geestelijke macht. Van de sacramenten leert Rome toch, dat de priester de macht bezit, om door het woord van de consecratie de betekende zaak op de innigste wijze met het teken te verbinden, en bepaaldelijk bij het avondmaal brood en wijn wezenlijk te veranderen in het eigen lichaam en bloed van Christus. Tengevolge van deze, inderdaad scheppende macht van de priester, beelden de sacramenten de genade niet maar af, noch stellen ze alleen voor, maar zij bevatten haar in zich, en delen ze daarom ook daadwerkelijk mee aan ieder, die er geen positief beletsel aan in de weg legt, *ex opere operato*, uit kracht van het gedane werk. De genade, die in de sacramenten vervat is, is een in wezen bovennatuurlijke, ook wel dienend, om toevalligerwijze de gevolgen van de zonde weg te nemen, maar veel meer strekkend, om de gewone, natuurlijke mens op te heffen in een bovennatuurlijke stand, en hem die bovennatuurlijke krachten te schenken, die hem in staat stellen, bovennatuurlijk-goede werken te doen, en daardoor de bovennatuurlijke zaligheid, het loon van de wezensaanschouwing van God te verwerven.

Door deze sacramentsleer heeft Rome de oorspronkelijke idee van de genade in het christendom totaal veranderd. Het Evangelie, zoals de Schrift het ons kennen doet, is de boodschap van Gods genadige en vergevende liefde in Christus, en verlangt niet anders dan met een kinderlijk geloof ontvangen en omhelsd te worden. Maar bij Rome zijn woord en geloof geheel naar de achtergrond gedrongen en hebben alleen een voorbereidende betekenis behouden; geloven is niets meer dan een verstandelijk voor waar aannemen van wat de kerk leert, sluit volstrekt geen vertrouwen op de persoon van Christus in en kan daarom ook niet zalig maken; het biedt alleen de gelegenheid, om verder te komen en in de doop de genade deelachtig te worden. Wat zalig maakt, is niet het woord en het geloof, maar de genade in het sacrament, die uit kracht van het gedane werk in de ziel ingestort wordt, en deel doet krijgen aan de bovennatuurlijke orde van zaken, aan de hemelse heiligheid, aan de goddelijke schoonheid. Naarmate iemand door het sacrament meer van die hemelse genade in zich opneemt en met haar hulp in het doen van goede werken zich oefent, stijgt hij hoger op de trap van de volmaaktheid en doet hij een glans en een geur van heiligheid van zich uitgaan. In het bijzonder is dat het geval, als hij behalve de geboden ook nog de zogenaamde raden onderhoudt, en zijn hele leven aan vroomheid en dienende liefde wijdt.

Zo krijgt Rome een lange reeks van heiligen en heiligheden, die, naargelang van hun aandeel aan de bovennatuurlijke genade, voor-

werpen van verering zijn. Bovenaan staat Maria, die als moeder van Gods Zoon inniger dan enig schepsel met de Godheid verenigd was en daarom middelares is tussen God en mens, en op een buitengewone verering aanspraak mag maken. Op haar volgen in dalende rij de patriarchen, de profeten, de apostelen, de martelaars, de heiligen van allerlei plaats en tijd, die eveneens op verering recht hebben. En daarna komen de relikwieën, de lichamen, ledematen, klederen, gereedschappen, die door hen zijn nagelaten en in betrekkelijke zin godsdienstig vereerd mogen worden. Want er zijn zovele graden van verering, als er graden van uitnemendheid, van verhevenheid boven het natuurlijke en van gemeenschap aan het bovennatuurlijke zijn. En al dat heilige, dat in de kerk op aarde is neergedaald en in het sacrament, nog weer nader in de mis zijn middelpunt heeft, al dat heilige helpt bij vroom gebruik, om de mens te bevrijden van de macht van boze geesten en tegen allerlei gevaren en ziekten te bewaren. Verering van de heiligen, van hun beelden en relikwieën heeft ten doel, om door hun voorbeden de gunst van God te verwerven en een of andere weldaad van Hem te verkrijgen. Zelfs zijn er bepaalde heiligen voor bepaalde volken, families en personen en ook voor verschillende noden en behoeften. De heilige George is de schutspatroom van Engeland, Jakobus van Spanje, Stephanus van Hongarije; de heilige Sebastiaan helpt vooral in pest, Otilia bij oogziekte, Antonius, ingeval men iets verloren heeft enz. De dienst van de ene waarachtige God en van Jezus Christus, die Hij gezonden heeft, werd bij Rome in de Middeleeuwen meer en meer verdrongen door de aanroeping van talloze heiligen en de verering van hun beelden. Wie het christendom in die tijd met het apostolische vergeleek, herkende het nauwelijks meer.

Het zedelijk leven

De tegenstelling neemt een nog scherper karakter aan, wanneer men op het zedelijk leven in de Middeleeuwen acht geeft. Men moet zich hierbij voor overdrijving wachten; ook de kerk in de Middeleeuwen was en bleef, met al haar gebreken, de kerk van Christus, waarin Hij werkte door zijn Woord en Geest; zij telde vele uitnemende leden, onder de geestelijken en onder de leken, in en buiten de kloosters; en het is niet goed, hun vroomheid, al draagt zij in vele opzichten een andere vorm dan de onze, onder de naam van werkheiligheid in de ban te doen. Maar desniettemin, er is een overvloed van getuigenissen, die bewijzen, dat het zedelijk leven in vele kringen tot een laag peil was gedaald. Verbinding van geestelijke en wereldlijke macht was oorzaak, dat vele pausen en bisschoppen

zich meer als vorsten over hun volk, dan als herders van hun kudde gedroegen. De rijke inkomsten, waarover kerkelijke ambten en bedieningen beschikken konden, werkten omkoperij, nepotisme, geldzucht en een weelderig leven in de hand; en allerlei middelen werden aangewend, zoals handel in relikwieën, aflaten enz., om die inkomsten te vermeerderen. De afschaffing van het huwelijk voor de priesters maakte de kerk wel onafhankelijk, maar bevorderde tegelijk allerlei ontucht; kloosters waren soms aan bordelen gelijk. De zeventigjarige ballingschap van de pausen in Avignon (1305-1377), het negenendertigjarige pauselijke schisma (1378-1417), en de bezetting van de pauselijke stoel door onwaardigen als Sixtus IV (1471-1484), Innocentius VIII (1484-1492) en Alexander VI (1492-1503) ondermijnden in brede kringen de eerbied voor de kerk en het geloof aan haar gezag. Naast het bijgeloof, dat in allerlei vorm onder het volk welig tierde, kwam dan ook het ongeloof op, dat eerst door de kruistochten, daarna door de renaissance bevorderd werd en in de fabel van de drie bedriegers (Mozes, Jezus, Mohammed) zijn kraste uitdrukking vond.

1.3. ROEP OM REFORMATIE

Dit verval van de kerk werd door de vromen met lede ogen aangezien en riep een sterk verlangen naar hervorming wakker. Heel het tijdvak van de Middeleeuwen was dan ook rijk aan pogingen, om de kerk uit haar verval op te beuren en weer aan haar roeping te doen beantwoorden. Nu eens bestonden ze in verzet tegen de leerontwikkeling inzake de beeldendienst, de predestinatie of de transsubstantiatie; dan weer gingen ze van manicheesche of pantheïstische dwalingen uit, waren tegen de kerk en het pausdom gericht en verliepen in sektarische en revolutionaire bewegingen. Soms werden ze uit de mystiek geboren en streefden naar een leven van devotie in stille afzondering; of ook trachtten zij het ideaal van de Bergrede, vooral aangaande de armoede, tot vervulling te brengen. Na de Avignonse ballingschap en het pauselijk schisma meende de kerk zelf op de concilies van Pisa 1409, Constanz 1414 en Bazel 1431, de reformatie ter hand te moeten nemen. Maar al deze pogingen, hoewel te waarden en ook tot zekere hoogte iets goeds uitwerkende, tastten het kwaad niet in de wortel aan en droegen daarom geen duurzame vrucht. Zelfs de Hervorming van Wyclif en Hus, die zonder twijfel het diepst ging, stelde de diagnose van de ziekte niet juist en drong tot haar innerlijke oorzaak niet door.

Anders was het nu met de Reformatie in de zestiende eeuw gesteld!

Men bedenke n.l. in de eerste plaats, dat zij niet op zichzelf stond, maar met allerlei andere bewegingen van de geesten gepaard ging. Zij werd voorbereid door al die verschijnselen, die niet zelden onder de minder juiste naam van hervormingen vóór de Hervorming worden samengevat, en zij werd als het ware vergezeld en gesteund door gebeurtenissen als de uitvinding van de boekdrukkunst, de ontdekking van Amerika, de wedergeboorte van de letteren en de herleving van de natuurwetenschap. Al deze machtige en invloedrijke bewegingen bewerkten met elkaar een keer in de wereldgeschiedenis; zij waren samen een openbaring van die nieuwe geest, die in de vijftiende eeuw op elk gebied naar lucht en licht en vrijheid dorstte, en, de voorgij van de Middeleeuwen moe, naar emancipatie en zelfstandigheid streefde. De Reformatie was een onderdeel van die algemene wedergeboorte, die de dageraad aankondigde van de nieuwe dag.

Maar onder al die gebeurtenissen droeg de Reformatie toch een eigen karakter. Zij heeft, als het er op aankwam zichzelf te blijven, het bondgenootschap met renaissance en humanisme versmaad en de vriendschap met God boven die van de wereld gesteld. De hervormers waren van een andere geest dan de mannen, die in de klassieke oudheid hun ideaal zochten en die haar een tijd lang genegenheid en steun boden. Zij werden tot de vrijheid gedreven door een ander en hoger belang. Zij stredden niet voor de vrijheid van de natuurlijke, maar van de christenmens. Het was hun in de eerste plaats niet om herleving van kunst en wetenschap, om staatkundige of maatschappelijke vrijheid te doen. Wat zij vóór en boven alles zochten, was de vrede van de ziel met God, de bevrijding van de schuld van de zonde, en het leven in Zijn gemeenschap. De Reformatie was in haar beginsel en wezen een religieus-ethische beweging.

Als zodanig kenmerkte zij zich hierdoor, dat zij niet streefde naar afschaffing van enkele misbruiken of met een hervorming in hoofd en leden zich tevreden stelde, maar een geheel andere opvatting van godsdienst en zedelijkheid en van heel het christendom voordroeg, dan die al meer in Rome zich gevormd had. De Roomse Kerk en theologie leeft uit de tegenstelling van natuur en bovennatuur. Maar de Reformatie nam haar standpunt elders; zij zette deze roomse, kwantitatieve onderscheiding geheel ter zijde, en verving haar door de kwalitatieve tegenstelling van zonde en genade; zij ging niet meer tot Augustinus, zoals zovele hervormingen vóór haar, maar achter Augustinus tot Paulus, achter de roomse en oudkatholieke tot de oorspronkelijke, christelijke, apostolische kerk terug. Geboren uit het door schuldbewustzijn verslagene hart, gaf zij op de vraag: hoe een

genadige God te verkrijgen, tegenover Rome ten antwoord: niet door de werken maar alleen door het geloof, niet door verdienste maar uit genade, niet door enige gerechtigheid in ons, maar door een in Christus ons geschonken gerechtigheid van God, niet door de heiligen maar door de enige Middelaar Jezus Christus, niet door enig schepsel maar door God alleen.

Met dit antwoord stelde de Hervorming zich principieel tegenover alle pelagianisme van vroegere en van latere tijd. Als zij slagen wilde, kon zij niet anders dan augustiniaans, of beter nog, kon ze niet anders dan paulinisch en Schriftuurlijk wezen. Zij leerde de genade weer in haar Bijbelse zin verstaan, als Gods vrije en genadige gunst, in Christus tegenover schuldige zondaren geopenbaard. Zij maakte de religie daarmee als het ware los uit de handen van de onfeilbare kerk; de mens krijgt aan de zaligheid deel, niet door sacrament en priester en kerkinstituut, maar door persoonlijk geloof aan de belofte van God in zijn Woord. Alle middelaarschap van de kerk is daarmee afgesneden, alle loondienst uit de religie verwijderd, de verhouding van godsdienst en zedelijkheid radicaal omgekeerd. Bij Rome gaat een zekere mate van heiligheid aan de gemeenschap met God vooraf; maar bij de Reformatie is religie geen onderhouding van geboden, om daardoor de zaligheid te verwerven, maar een objectieve, door God in Christus uit genade herstelde, en dan van de kant van de mens in kinderlijk vertrouwen aanvaarde verhouding, die haar eigen zekerheid meebrengt en tot het doen van goede werken de lust en de kracht schenkt.

Het hele ethische leven komt hier dus uit het geloof, uit de religie, op en is zelf niet anders dan een dienen van God, niet als knecht om loon, maar als kind uit liefde. De geest van de dienstbaarheid tot vrezen is geweken voor de geest van de aanneming tot kinderen, die alle vrees buitensluit. De christen, die naar de beginselen van de Reformatie leeft, vraagt niet, of hij goede werken moet doen, maar doet ze, voordat ze gevraagd worden. Want het is onmogelijk, dat zij, die door een waar geloof in Christus zijn ingelijfd, geen vruchten van dankbaarheid zouden voortbrengen. De tegenstelling van gewijd en profaan vervalt hier dus en maakt plaats voor die van een heilig en van een zondig leven. Het natuurlijke wordt daarom in zijn waarde erkend en van de ban van het profane bevrijd. Huwelijk, beroep, wetenschap, kunst, staatsdienst - heel het rijke natuurlijke leven wordt een echt gezond christelijk leven. Niet ascese, maar heiliging is het levensideaal. Niet uit de wereld te gaan, maar in de wereld zich te bewaren van de boze, wordt de roeping van de christen. De weg naar de hemel gaat niet door de eenzaamheid van de woestijn noch door de

cel van het klooster, maar door de volheid van het menselijk leven. En dit ethische leven bestaat niet in een optelsom van goede werken, die elk op zichzelf een vastgesteld loon verdienen, maar het is één levend geheel, organische ontvouwing van het beginsel en de kracht van het geloof.

Op deze wijze heeft de Reformatie het godsdienstig zedelijk bewustzijn van de Europese mensheid weer naar het beginsel van het christendom veranderd, en daarmee de mens van de nieuwe tijd in een geheel andere verhouding tot heel de wereld geplaatst, dan waarin de mens van de Middeleeuwen tot haar stond. Het protestants beginsel van de rechtvaardiging door het geloof is niet alleen godsdienstig en zedelijk, het sluit ook een politiek en sociaal, een wetenschappelijk en een esthetisch beginsel in; het is principe van een andere, nieuwe, tegelijk christelijke en moderne wereld- en levensbeschouwing. Zelfs waar Rome en de Reformatie nog vele dogmata gemeen hebben, nemen deze toch daar en hier een andere plaats in en hebben zij een andere waarde. Bij dezelfde godsdienstige en zedelijke begrippen denkt de roomse christen toch anders dan de protestant; zij zijn bij hem met andere voorstellingen, gezindheden, aandoeningen geassocieerd. Daarom is het oppervlakkig te menen, dat het oorspronkelijk protestantisme nog voor een aanmerkelijk deel een middeleeuws karakter draagt; het is in zijn opvatting van het christendom door en door modern, geboren uit de nieuwe geest, die sinds de vijftiende eeuw zich in Europa baan brak. Maar het wilde christelijk blijven, in zekere zin zelfs het oorspronkelijke christendom herstellen, en in zoverre handhaaft het inderdaad een wereld- en levensbeschouwing, die door het nieuwe protestantisme sinds de "Aufklärung" van de achttiende eeuw verworpen is en nu van alle kanten tegenspraak vindt.

Maar deze strijd geldt niet het middeleeuwse, maar het oorspronkelijk, het apostolisch christendom. En deze strijd duurt voort tot op de huidige dag en zal zeker wel voortduren tot het einde der eeuwen. De vraag: *wat denkt u van de Christus?* blijft altijd aan de orde en verdeelt de geesten nu meer dan ooit. De Reformatie, hoewel van het begin af aan in verschillende vormen opgetreden, herhaalde eensgezind, in overeenstemming met heel de Christelijke Kerk, de belijdenis van Petrus: Heer, tot wie zullen wij heengaan? U hebt de woorden van het eeuwige leven; en wij hebben geloofd en erkend, dat u de Christus bent, de Zoon van de levende God. En deze belijdenis blijft de scheidsmuur tussen oud en nieuw protestantisme, tussen de Reformatie en de revolutie.

2 MAARTEN LUTHER

Dr. H.H. KUYPER

Met de aanvang van de 16e eeuw breekt een nieuw tijdvak in de geschiedenis van de mensheid aan.

Het trots gebouw, dat de Roomse Kerk in de Middeleeuwen had opgetrokken op het fundament van de filosofie van Thomas van Aquino, met zijn machtige uit graniet gehouwen pijlers van kerkgezag en staatsautoriteit en met zijn reuzenkoepel, die heel het mensenleven overspande, moge nog altijd door de grootsheid van zijn conceptie eerbied afdwingen, maar het was toch voor de tot mondigheid gerijpte volkeren van Europa een kerker geworden, waarin alle rechten van het individu, alle vrijheid van het geweten, alle zelfstandige ontwikkeling van de menselijke geest aan banden waren gelegd.

Tegen het einde van de Middeleeuwen wordt het verzet dan ook algemeen. Het oude is verouderd en men zoekt allerwege naar nieuwe banen. Het humanisme bindt in speelse overmoed de strijd aan met de scholastieke wetenschap. De kunst ontworstelt zich onder leiding van de renaissance aan de suprematie van de kerk en dweept weer met het ideaal van Hellas' schoon. De volken, het harde juk van Rome's paus moe, trachten zich te emanciperen en de fiere burgerzin, in de steden ontwaakt, verzet zich niet alleen tegen het feodalisme van de adel maar evenzeer tegen de heerszucht en geldafpersing van de geestelijkheid. Bovenal, het oog gaat al meer open voor het diepe zedenbederf, dat als een kankerwond hoofd en leden van de kerk had aangetast en de roepstem om reformatie weerklinkt al luider. Er ritselt een nieuw leven door alle landen van Europa; er vaart een nieuw geluid door de lucht.

Maar hoe sterk de behoefte en drang naar reformatie ook was, de dieper denkende geesten doorzagen wel, dat meer dan mensenkracht nodig was om deze reformatie te doen komen. Noch de reformatische concilies van Constanz en Bazel, noch de vrome ijver van de Broeders des Gemeenen Levens, zelfs niet het kloeke verzet van een Wyclif in Engeland tegen pauselijke aanmatiging of de heldenmoed van een Hus in Bohemen konden de boeien breken, waarin het christendom gebonden was. En wat van de reformatie van de kerk zou zijn terechtgekomen onder de leiding van het lichtzinnige en oppervlakkige humanisme, dat ondanks zijn bijtende spot met de zedeloosheid van de priesters en domheid van de monniken in de grond meer heidens dan christelijk was, heeft het droevige voorbeeld van Erasmus maar al te duidelijk geleerd. Wel was er reden om met